

Geliş Tarihi / Received Date
04.09.2022Kabul Tarihi / Accepted Date
15.02.2023

Kılınış Bakımından İ- Fiili

I- Verb in the Respect of Aktionsart

Ahmet Turan DOĞAN¹

Öz

Fiillerin ortaya çıktıkları ilk andan itibaren ifade ettikleri bir zaman unsuru ve gerçekleşme tarzı bulunmaktadır. Buna da kılınış denir. Türkçede her fiilin sahip olduğu bu özellik çeşitli durumlarda yardımcı fiillerde de vardır. Ancak, araştırmacılar tarafından *i-* fiili, bu açıdan pek de değerlendirilmemiştir. Bu sebeple, söz konusu çalışmada *i-* fiilinin ifade ettiği zaman unsuru üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Öncelikle, *i-* fiilinin kullanım alanı ortaya konmuş, ardından, çeşitli çalışmalarda nasıl anlamlandırıldığından bahsedilmiştir. Daha sonra, gerek tarihî gerekse de çağdaş metinlerden *i-* fiilinin kullanımıyla ve ifade ettiği zamanla ilgili örnek cümleler verilmiştir. Bu örneklerin bir kısmı, konuyu daha iyi açıklamak adına *ol-* fiili ile karşılaştırmalı bir biçimde seçilmiştir. Bu örneklerde, durum ifade eden *i-* fiilinin oluş ifade eden *ol-* fiiline göre daha eski bir zamanı karşıladığı görülmüştür. Dolayısıyla, sadece görülen geçmiş zaman kipi, öğrenilen geçmiş zaman kipi, geniş zaman kipi, *-sa* şart zarf-fiil, *-dik / -dük* sıfat-fiil ve *-ken* zarf-fiil ekleriyle kullanımı bulunan *i-* fiilinin daha eski bir zamana ait bitişi ifade ettiği, bu sebeple de gelecek zaman ifade eden ekleri üzerine almadığı görülmüştür. Bunun da söz konusu fiilin kılınışındaki zaman unsurundan kaynaklandığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Fiil, zaman, kılınış, *i-* fiili, *ol-* fiili.

Abstract

Verbs have a time element and a way of realization that they have expressed from the first moment of their emergence. This is called "aktionsart". This feature that every verb has in Turkish is also present in auxiliary verbs in various situations. One of them is the i- verb. However, researchers have not sufficiently evaluated the i- verb in this respect. Thus, the time element described by the i- verb was evaluated in this study. Firstly, the usage of the i- verb was expressed. Then, how it is defined and interpreted in different studies was explained. Afterwards, some sample sentences from both historical and contemporary texts were given concerning the use and time expression of the verb. Some of these sentences including i- verb and ol- (be) verbs were selected in a comparative way in order to explain the subject better. In these examples it is understood that i- verb expressing the situation corresponds to an earlier time than ol- (be) verb which process. Therefore, it is seen that the i- verb

¹ Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE, e-mail: ahmetturannodan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9173-7558

with the usage of definite past tense, reported past tense and simple present tense modes, and -sA the conditional gerundium, -dik / -dük participle, and -ken gerundium affixes expresses finaltransformative; thus, affixes expressing future tense cannot be added to the i- verb. It can be said that this is due to the time of the verb in aktionsart.

Keywords: Verb, tense, aktionsart (Manner of Action), i- verb, ol- verb.

Giriş

Kılınış, eylem niteliği taşıyan sözcüklerin tek başlarına, kendi içlerinde zaman açısından özelliklerinin belirlenmesiyle ilgilidir (Aksan, 2016: 109). Adların ve sıfatların çoğunluğu durağan bir nitelik taşıırken eylemler bir başlama, bir sürme, bir bitme anlatır (Hofmann, 1993). Dilaçar (1974: 161), kılınışın nesneliliğine vurgu yaparak onu, fiil mastarının bildirdiği ana anlama bağlı bir süreç türü (başlama, süre, bitirme, yineleme vb. gibi) olarak kendi içinde bulunur, konuşan-ışitenle öznel bir ilgisi yoktur, nesnelidir, belli bir sürecin akışında bulunan doğal bir özelliktir, şeklinde tanımlar. Karadoğan (2009: 6-7) ise kılınışı, fiil tabanındaki olayın gerçekleşme tarzı itibariyle zaman çizgisinde belli noktalara vurgu yapması veya yapmamasıdır; yani fiilin iç zamanıdır, biçiminde tanımlamıştır. Demir (2013: 69), kılınışın leksikal olduğunu belirterek onda fiilin oluşum evrelerini ilgilendiren bir zamanın bulunduğunu bildirir. Johanson (2016: 26), kılınışın sözlükbirim grubundaki fiil kök veya gövdelerinde bulunduğunu belirtir. Çeşitli araştırmacıların kılınış terimi üzerine yaptığı tanımlamaların ortak noktası, onun fiilin aslında bulunduğu, nesnel olduğu, fiilin zamanını ve yapılış tarzını anlattığıdır.

Dil çalışmalarında kılınışın tanımının yapılması, özelliklerinin belirlenmesinin yanında kılınışla ilgili çeşitli tasnifler de yapılmıştır. Dildeki birçok alanda olduğu gibi bu konunun da ilk değerlendirmeleri Aristo'ya kadar gider. Aristo, *kineseis* fiillerinin bazılarının bitmişlik ifade ettiğini, *energeia* adı verilen fiillerin bazılarının ise bitmişlik ifade etmediğini belirtir (Brinton, 1990: 25). Ona göre sadece hareket (kinesis) olan fiillerde amaca ulaşıldığında fiil biter (Gül, 2010: 93). Aristo'dan sonra 20. Yüzyıldan itibaren kılınışla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde *telik – atelik, dönüşümlü – dönüşümsüz, sonlu – sonlu olmayan, sınırlanmış – sınırlanmamış, neticeli – neticesiz, bitişli – bitişsiz, bitiş gösteren – bitiş göstermeyen, sınırı olan – sınırı olmayan* gibi terimler ortaya çıkar (Bacanlı, 2009: 27). Bu araştırmalar sonucunda kılınışla açısından fiillerin sınıflandırıldığı bazı tasnifler de ortaya çıkmıştır. Bu konuda Vendler, Verkuyl, Comrie, Smith ve Johanson'un tasnifleri literatürde doğrulukları büyük oranda kanıtlanmış tasnifler olarak ön plana çıkmaktadır (Bacanlı, 2009; Bingöl, 2019). Bu konuda Johanson'un tasnifi ele alınacak olursa onun fiilleri kılınış açısından temelde dönüşümlüler ve dönüşümsüzler olmak üzere ikiye ayırdığı, dönüşümlüleri de kendi içinde başlangıç dönüşümlüler ve bitiş dönüşümlüler olarak iki başlık altında incelediği görülür (Johanson, 2016). Daha sonra Karadoğan (2009), bunları *sınır vurgulamayan fiiller* (dönüşümsüzler), *ön sınırı vurgulayan fiiller* (başlangıç dönüşümlüler) ve *son sınırı vurgulayan fiiller* (bitiş dönüşümlüler) olarak adlandırmıştır. Dönüşümsüz fiiller, bir sınırı olmayan, zamanda süreklilik ifade eden fiillerdir. Başlangıç dönüşümlü fiiller, hareket ve hâl olmak üzere birbirini takip eden iki süreç içeren fiillerdir. Bunların ilki bir eylemin başlangıcını belirtirken, ikincisi eylemin devam ettiğini belirtir. Bitiş dönüşümlü fiiller ise, fiilin belirttiği işin anlık veya anlık olmamak üzere sonlandığını bildiren fiillerdir (Bacanlı, 2009; Bingöl,

2019; Johanson, 2016; Karadoğan, 2009). Elbette, burada kılınış bakımından üç kategoride ele alınan fiillerin kendi içlerinde alt kategorileri de bulunmaktadır. Bunlar da daha detaylı değerlendirmelerde ortaya çıkmaktadır. Uğurlu (2003: 127), bu konuda yukarıdaki üç gruptan birine giren fiillerin ayrıca *bir anda, uzun sürede, bir seferde veya tekrarlanmayla* oluşabileceğini, bunun yanında *sık sık yapılma, oluşmaya başlama veya bir sonuca yol açma* gibi özelliklere sahip olabileceğini de belirtir.

Kılınış konusunun yanında bir fiilin kılınışını değiştirme özelliğine sahip kılınış birliğinden de bahsetmek gerekir. Bu konuda Uğurlu (2003: 127), bir fiile ekler getirilerek veya istemine uygun kelimeler bağlanarak kılınış birliğinin oluşturulduğundan bahseder. Bu birlik, fiilin önceki kılınışını aynen devam ettirebileceği gibi değişikliğe de uğratabilir. Vendler (1957) de kılınışın belirlenmesinde fiilin bulunduğu cümledeki diğer unsurların da dikkate alınması gerektiğini bildirir (Akt. Aslan Demir, 2013: 70). Aslan Demir (2013: 71) de kılınış konusunda doğru değerlendirme yapabilmek için bağlama ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bu değerlendirmeler fiillerin kılınışını gösteren küçük yapıların yanında daha büyük yapıların olduğunu da göstermektedir.

Türkçede her fiilin zaman açısından bir özelliği vardır. Fiiller tek başlarına kullanımlarında *başlama, sürme, bitme* gibi üç temel zamanı yansıtırlar. Ancak, bunların yanında *aralıklı devam etme, yineleme, birdenbirelik, yaklaşma* gibi ara ve özel zamanları yansıtan fiiller de vardır. Bunlardan biri *i-* fiilidir. *İ-* fiili, Türkçenin hem isimleri fiilleştiren hem de asıl fiilin kipini ve zamanını bir arada göstermeye, belirtmeye yarayan yapılar oluşturan yardımcı fiillerinden biridir. Aynı zamanda, belli kalıplar çerçevesinde en çok kullanılanıdır. Eski Türkçe döneminde *er-* biçiminde olan ve yazılı eserlerden takip edilebildiği kadarıyla yardımcı fiil olarak kullanılan *i-* fiilinin bu özelliği Orta Türkçe döneminde de devam etmiştir. Türkiye Türkçesinde de *i-* fiili, kendisinden önceki isim veya fiile bağlı bir biçimde kullanılır ve ona kılınışındaki zaman unsuru açısından belli katkılarda bulunur. Söz konusu fiil, günümüzde tek başına kullanılmadığı için ifade ettiği anlam ve kılınışında bulunan zaman doğrudan ortaya konamamaktadır. Bu sebeple, *i-* fiilinin kılınışında bulunan zaman ancak birleşik yapılar içerisinde kullanıldığında ve benzeri yapılarla karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır.

Türkiye Türkçesi üzerine yapılmış dil bilgisi çalışmalarına bakıldığında *i-* fiilinin *ek eylem, ek fiil, cevherî fiil, salt fiil, boş fiil, isim fiili, ana yardımcı fiil, esas yardımcı fiil* biçimlerinde adlandırıldığı görülmektedir. Görev olarak ise, büyük oranda *i-* fiilinin iki görevinin olduğu belirtilir. Bunlardan ilki isimleri fiil / yüklem yapmak, ikincisi ise fiillerin birleşik çekimlerini oluşturmaktır (Korkmaz, 2017; Ergin, 2009; Ediskun, 2010; Özçelik-Erten, 2011; Vural-Böler, 2014). Bunun yanında, Ertane Baydar (2016) ise geldiği isim soylu kelime veya kelime gruplarının kip eki almasını sağladığı yönünde tek bir işlevinin olduğunu belirtmiştir.

Gerek şekil gerekse de anlam bakımından *i-* fiili üzerine pek çok araştırmacı fikir beyan etmiştir. Bu değerlendirmelerde *i-* fiilinin *yetişmek, gelişmek, olgunlaşmak, erişmek, dokunmak, isabet etmek, ulaşmak, mevcut olmak* (Ediskun, 2010: 187); *1. imek, olmak 2. mevcut olmak, var olmak 3. vuku olmak, bulmak 4. bulunmak 5. ait, ilgili olmak* (Caferoğlu, 2011: 75); *şu veya bu durumda bulunmak* (Ayverdi, 2011: 194) biçiminde anlamlandırıldığı görülür. Ayrıca, Yeni Tarama Sözlüğü'nde ilgili fiil, yalın hâlde değil; *idigi / idügi (olduğu)* (125), *imişse / imişse (olsaydı, idiye)* (Dilçin, 2009: 127) biçimlerinde verilmiştir. Bunun yanında, Türk Dil Kurumunun hazırlamış olduğu Türkçe Sözlük'te

(2005) *i-* fiilinin madde başı yapılmadığı, sadece *iken* kullanımının madde başı yapılarak *esnasında*, -*dığı* / *diği hâlde*, *dığı* / -*diği zaman* (945) biçiminde anlamlandırıldığı tespit edilmiştir. Ergin (2009: 314) de *isim fiili* başlığı altında *i-* fiilinin tek başına kök olarak kesin ve belirli bir anlamının olmadığını, ancak yanına geldiği isim veya fiil şekli ile birlikte açık bir anlam kazanıp vazife gördüğünü, bu anlam ve vazifesinden yola çıkarak bu fiilin *ol-* fiiline çok yakın bir anlam taşıdığını belirtmiştir. Bu değerlendirme ve anlamlandırmalara bakıldığında söz konusu fiilin genel olarak *ol-* fiilinin sözlük anlamlarıyla tanımlandığı görülür. Hatta eski metinlerde *i-* fiiliyle kurulmuş bazı yapılar bugün Türkiye Türkçesine aktarıldığında veya kalıplaşmış bazı kullanımlar açıklanmak istendiğinde bu fiile karşılık genellikle *ol-* fiili kullanılmıştır. Kuşkusuz, bunda *i-* fiilinin bugün belli kalıplar dışından kullanılmaması etkili olmuştur. Bu da araştırmacıları söz konusu fiilin açıklamasını yaparken hep ona yakın bir fiil olan *ol-* fiiline yönlendirmiştir. Ancak bu durum *i-* fiilinin *ol-* fiiliyle eş değeri veya birbirinin yerine kullanılabilirliği fikrini de beraberinde getirmiştir. Genelleme yapılmadığı sürece bu yargı doğrudur. Sadece *ol-* fiilinin bir anlamı *i-* fiiline yaklaşmaktadır.

İ- fiilinin Türkçede eski zamanlardan beri yardımcı fiil olarak kullanılıp asıl fiil anlamının kesin olarak bilinmiyor olması onun kılınş değerlendirmesi dışında bırakılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu konuda Johanson (2016), *idi* yapısının kılınşa göre homojen (dönüşümsüz) kılınşlarla bir yakınlığının olduğu ancak aslında görünüşsel açıdan yansız olduğunu belirtir (186). Johanson (2016), bunun yanında *ol-* ve *bulun-* fiillerinin *i-* fiiliyle olan bazı yakınlıkları sebebiyle *ol-* ve *bulun-* fiillerine de değinir. Ona göre *idi* ile *oldu* arasında kılınş benzeri -*BİTD* : *BİTD* karşıtlığı bulunmaz. Buna karşılık *ol-* fiili kılınş açısından *BİTD* özelliğine, *bulun-* fiili de “bir durumda bulun-“ anlamıyla -*BİTD* özelliğine sahiptir (187). Johanson’un değerlendirmesinde ek fiil olarak *i-*, *ol-* ve *bulun-* fiilleri arasındaki anlamsal yakınlık dolayısıyla birbirinin yerine kullanılma durumuna dikkat çekilir fakat bunlar kılınş açısından farklı değerlendirilir.

Türkçede ek fiil olarak kullanımlarında *i-* ve *ol-* fiillerinin anlam açısından birbirlerine yaklaştıkları görülür. Hatta, bazı durumlarda birbirlerinin yerine de kullanılırlar (Sen kimsin? Sen kim oluyorsun? vb.). *Ol-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılan sonradan bir hâl gelme anlamındaki kullanımları ise bu anlamdan farklıdır. Bir hâlde bulunma bildiren yapılar *ol-* fiilinin birinci anlamıyla karşılaştırıldığında arada bir zaman farkının olduğu daha açık bir biçimde görülür. Bunun da fiiller arasındaki kılınş farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. İnceleme başlığı altında verilen örnekler iyice incelendiğinde söz konusu ilk grubu oluşturan *i-* ve *ol-*² fiillerinin kılınşlarının *ol-* fiilinden farklı olduğu ve bu farklılığın da ifade ettikleri anlamlara yansıdığı görülmektedir.² Bu iki fiil içerisinde araştırma konusu edilen ilk grup fiillerinin *ol-* fiiline göre zamanda daha eski bir bitiş dönüşümlü özelliğine sahip olduğu söylenebilir. Geniş zaman kipi eki ve şart zarf-fiili ekleriyle kullanımında eylemin önceden beri var olduğu, diğer eklerle kullanımında ise eylemin geçmişte başlayıp sona erdiği, artık etkisinin devam etmediği bildirilir. Zaten, *i-* fiilinin Türkiye Türkçesinde geniş zaman kipi, görülen geçmiş zaman kipi, öğrenilen geçmiş zaman kipi, -*sA* şart zarf-fiil, -*ken* zarf-fiil ve -*dik* / -*dük* sıfat-fiil ekleriyle

² Bu çalışmada *i-* fiili ele alındığı için bundan sonraki karşılaştırmalar *i-* fiili ile *ol-* fiili arasında yapılmıştır. Ayrıca, “*ol-*” ifadesi söz konusu fiilin bir değişime ifade ettiği anlamlarını karşılarken “*ol-*” ifadesi ise fiilin *i-* fiiline yaklaşan “bir hâli, niteliği belirtme” anlamını karşılamak için kullanılmıştır.

kullanılmasına rağmen gelecek zamanı ifade eden eklerle kullanılmaması da fiilde bulunan zamanın daha eskiliğine kanıt gösterilebilir. Bu konu için Banguoğlu (2004: 476-477) da “Cevher fiilinin yalnız dört çekimi vardır. Bu onun bir durum fiili ve bir salt fiil olması ile ilgilidir. Bu durum fiilinin geleceği kapsamı mantıksız görünmüştür. Bu sebeple biz aynı anlatım için gelecek kipinde ve gelecekle ilgili eğilim kiplerinde bir oluş fiili, *i-mek* yerine *olmak* fiili kullanırız.” açıklamasını yapmış ve bu dört kipin hem *i-* ile hem de *ol-* ile kullanımlarında anlatım farkının ortaya çıktığını belirtmiştir:

iyi-yim X iyi olurum   *iyi-ydim X iyi oldum*

iyi-ymişim X iyi olmuşum   *iyi-ysem X iyi olsam*

Türk (2004) de Kutadgu Bilig üzerine yapmış olduğu değerlendirmesinde *er-* fiilinin geniş/şimdiki, anlatılan geçmiş, görülen geçmiş ve şart kipleriyle kullanıldığını; ancak gelecek zaman kipiyle kullanılmadığını, bu durumun da söz konusu fiilin görünüşüyle ilgili olduğunu belirtmiştir (4).³ Bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere *i-* fiilinin kılınıştaki zaman unsurunun daima geçmişini ifade etmesi onun gelecek zaman ifade eden yapılarla kullanılmasını engellemiştir. Bu bilgiler çerçevesinde inceleme kısmında söz konusu iki fiili karşılaştırmak için büyük oranda Türkiye Türkçesi metinlerinden, bunun yanında gerek duyulduğunda tarihî Türk yazı dillerinden örnekler verilmiştir.

İnceleme

İ- fiili, Türkçenin yazıyla takip edilebildiği Eski Türkçe döneminden itibaren sıklıkla isimleri fiilleştiren veya asıl fiilin kipini ve zamanını bir arada göstermeye yarayan yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Clauson (1972: 193), bu konuda Eski Türkçedeki hâliyle *er-* fiilinin mutlaka bir yüklemle birlikte yardımcı fiil olarak kullanıldığını, tek başına “var olmak” anlamında kullanılmadığını belirtir. Bu işlevinde de *daha eski bir zamana ait bir hâlde bulunmayı* karşılar. Bu hâliyle de bir durum fiili özelliği göstermektedir. Asıl fiil olarak kullanımı uzun zamandan beri olmadığından doğal olarak asıl anlamı da pek bilinmemektedir. Ancak, yardımcı fiil olarak kılınışa olan etkisi dil kullanıcısı tarafından bilinir. Örneğin; birisi sadece *hastaydım / hasta idim* dediğinde onun hastalığının geçmişte kaldığını ve artık iyileştiğini belirttiği görülmektedir. Aynı biçimde, sadece *okuldaydım / okulda idim* dediğinde artık okulda bulunmadığı ve oradan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere, *i-* fiili daha eski bir zamana ait ifadeler oluşturmaktadır. Bu ifadeler, özellikle *ol-* fiiliyle karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılmaktadır. Turan (1999) da Eski Anadolu Türkçesinde *ol-* cevherî fiili adlı yazısında *i-* ve *ol-* fiillerinin cevherî fiil olarak kullanımlarını karşılaştırmış ve bu iki kullanım arasındaki anlam ayrımı için *i-* fiili “bir hâl üzere bulun-“ veya “bir oluş hâlini muhafaza et-“ şeklinde izah olunabilecek, statik ve tek manalı bir fonksiyona sahiptir, *ol-* ise sahip olduğu mana çeşitliliği ile münasebetli olarak *i-* fiilinden daha dinamik ve mürekkep manalı bir cevherî fiil kullanımına imkân verir, yorumunu yapmıştır (284-285). Görüldüğü üzere, Turan, bu iki fiilin tercihlerinde anlam ayrımlarının mevcut olduğunu, *i-* fiilinin daha durağan, yani geçmişe yönelik, *ol-* fiilinin ise daha dinamik, yani geleceğe yönelik olduğunu belirtmiştir. Ancak, bazı kullanımlarda *i-* fiili ile *ol-* fiilinin kullanımları anlam açısından eşit olduğunu tekrar belirtmek gerekir. Bu kullanımlarda da *ol-* fiili, durum ifade eden bir fiil özelliği göstermektedir.

³ Türk’ün burada *görünüş* sözüyle kastettiği bugün fiillerin sahip olduğu zamanı karşılamak için daha yaygın bir biçimde kullanılan *kılınışt* kavramıdır.

Bu konuda Clauson (1972: 193), *er-* fiilinin eskiden bütün zamanlarla çekimlendiğini, ancak fiilin sonundaki *r* sesinin erken dönemde düşmeye başlamasıyla birlikte ilk harfi ünlü olan zaman eklerinin kullanımının bu fiille kalmadığını, bunun yerine *er-* fiiline karşılık gelen *bol-* / *ol-* ve *tur-* fiillerinin kullanılmaya başlandığını belirtmiştir.

İ- Fiilinin Kılınş Özelliği Üzerine Örnekler

Eski Türkçe metinlerinde *er-* biçiminde karşımıza çıkan bu fiil, yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Bu kullanımında ise oluşturduğu kılınş birliği içerisinde bitiş dönüşümlü bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Bu bitiş de sözün söylendiği andan daha önce bir zaman aittir. Söz konusu fiilin kılınşında bulunun bu durum onun Türkçede gelecek zaman ile çekimlenmesini de mümkün kılmamıştır.

Türkiye Türkçesinde *i-* biçimde olan bu fiil, aldığı eklerle göre *idi*, *imiş*, *ise*, *iken*, *idiği* / *idiğü* gibi yapılarda⁴ kullanıyorsa da bu yapıların söz konusu fiilin düşürülmesiyle oluşturulmuş örnekleri de mevcuttur. Hatta, denebilir ki, *i-* fiilinin düşürüldüğü kullanımlar, düşürülmediği kullanımlardan daha fazladır.

Türkçenin kadim fiillerinden biri olan *i-*, Türkiye Türkçesinde geniş zaman kipi, görülen geçmiş zaman kipi, öğrenilen geçmiş zaman kipi, *-sa* şart zarf-fiil, *-ken* zarf-fiil ve *-dik* / *-dik* sıfat-fiil eki olmak üzere altı değişik kullanıma sahiptir. *İ-* fiilinin bu kullanımlardaki en önemi özelliği ileride örneklerini de göreceğimiz üzere cümledeki anlamı *ol-* fiiline göre daha önceki bir zamanı ifade eden bitiş dönüşümlü özelliği göstermesidir.

İ- fiilinin kılınş özelliğini Türkiye Türkçesindeki kullanımlarından yola çıkarak şöyle örneklendirmek mümkündür:

Geniş zaman çekimi

İ- fiilinin geniş zaman çekimi, Eski Türkçe döneminde *er-ür şahıs zamiri* biçimindeydi. Ancak, bu çekimde *er-* fiilinin ve ardından gelen geniş zaman kipi ekinin düşmesi üzerine sadece şahıs zamiri ve daha sonra ise zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır olmuştur. Burada belirtilen durum, *i-* fiilinin birinci ve ikinci şahıs çekimlerine aittir. Üçüncü şahıslarda ise *tur-ur* yapısından eklenen *-dir* / *-dur* kullanılır. Ancak, bu çalışmada sadece *i-* fiili söz konusu edildiği için *tur-* fiiliyle oluşturulan yapıya değinilmemiştir.

Bu çekimde *i-* fiili, sonrasında geldiği isme eskiden beri bir hâl içerisinde bulunma anlamı katar. Ancak, bu durum fiilden önceki isme göre değişir. Örneğin, *iyiyim* dediğindeki zaman ile *evdeyim* dediğindeki eskilik aynı değildir.

yorgunum: Bu örnek, *ol-* fiiliyle kurulan yapıya göre daha eski bir zamandan beri yorgun bir hâlde bulunulduğuna işaret eder.

yorgun olurum: Bu örnekte *ol-* fiilinin geniş zaman çekimi içinde bulunulan daha eski bir zaman değil, daha yakın bir zamana işaret eder.

⁴ Geniş zaman çekimindeki zaman eki düşmüş olduğu için buraya alınmamıştır.

Cümle içerisinde kullanımı:

Çok **yorgunum** hiçbir iş yapamıyorum.

Bu hızla çalışırsam çok **yorgun olurum**.

Bana kalsa, bir kolordu komutanı acemi erler gibi tüfek elde, halka hiç görülmemeli... **Haklısın** belki ama şimdilik Albaya bunu anlatamayız. (K. Tahir, YS: 262)

Mademki Fahir bana dönüyor, mademki **hastayım**, sana **muhtacım**, çocuğunun **babasıyım**, beni reddetmemelisin diyor, ben dönmeğe **meçburum**; mesut olmayacağımı biliyorum; fakat huzur için buna **meçburum**. (A. H. Tanpınar, H: 340)

- *Hakkınız var. Biz iki biçare **insanız**, iki derdi birleştirecek, belki **mesut oluruz** diyordum, yanılmışım.* (R. N. Güntekin, Ç: 353).

Yukarıda verilen örneklerin yanında Türkçede *ol-* fiilinin geniş zaman çekiminin *i-* fiilin yerini tutar bir biçimde kullanıldığı da olmuştur:

Bendeniz Ayşe'nin **dayısıyım**. ~ Bendeniz Ayşe'nin **dayısı olurum**.

Kerem'in **annesiyim**. ~ Kerem'in **annesi olurum**...

Ancak, zaman açısından *i-* fiilinin yerini tutan bu kullanımlar oldukça sınırlıdır.

Görülen geçmiş zaman çekimi

Bu çekim, *i-* fiiline *-di* görülen geçmiş zaman kipi eki ve şahıs eki getirilerek yapılır. Bunun yanında, *i-* fiilinin düşürülmesiyle (*y*)-*DI/-DU*+*şahıs eki* biçiminde de kurulur. *İ-* fiili, bu kullanımda daha eski bir zamanı kasteden bitiş dönüşümlü özelliğine sahiptir. Asıl fiilin kipini ve zamanını bir arada belirtmek için kullanımında da daha eski bir zamanı kasteden bitiş dönüşümlülüğü için kullanılır. Zaman olarak, *ol-^t* fiiliyle karşılaştırıldığında hep daha eski bir zamanı belirtmesi de bu özelliğinden dolayıdır.

hasta idim / hastaydım: Bu örnek, hiçbir zaman zarfıyla sınırlandırılmamasına rağmen söz söylendiğinde zamana göre daha eski bir zamanda hasta bir hâlde bulunma ve bu hastalığın şu anda geçmiş olması söz konusudur.

hasta oldum: *Ol-^t* fiiliyle kullanılan bu yapı ise, hiçbir zaman zarfıyla sınırlandırılmadığında sözün söylendiği zamana yakın bir zamanda hasta olma ve bu hastalığımızın hâlâ devam etmesi söz konusudur.

gelir idi / gelirdi: *Gel-* fiilinin eskiden bir süre yapıldığını; ancak şu an yapılmadığını belirtir.

gelir oldu: *Gel-* fiilinin eskiden yapılmadığını; ancak şimdi bir süredir yapıldığını belirtir.

Cümle içerisinde kullanımı:

Arkadaşım beni aradığında **hasta idim / hastaydım**.

Montumu giymediğim için **hasta oldum**.

Rahmetli **kılıbıktı** ama yine huyunu izhardan farig olmazdı. Bilhassa (...) kızına dehşetli surette **âşıktı**. (A. Gündüz, BŞGD: 19)

*Yaptığım, hakikaten **fenaydı**. Fakat, başka çare **yoktu**. Kâmran'ın yanında sınıfa dönüş, bütün başların bana çevrilmesi, yürekler acısı bir **şeydi**. Ne **anlatıyordum**? Evet, bir gün doktorun hafta tatilinden dönen kızı bana: ... (R. N. Güntekin, Ç: 96)*

*Babam evde olmadığı zaman Hüseyin, ahurdan atı çalar, beni kucağına oturtarak saatlerce kirlarda **dolaştırırdı** (R. N. Güntekin, Ç, s.13)*

*-Ben de çokluk **içmezdim** ya. Gam kasavet böyle yaptı, dedi. (R. N. Güntekin, Ç: 151)*

*- Mızızlanmaya lüzum yok. Tam dört saatlik yoldan geliyorum. Yorgunluktan **berbat oldum**; söze hizmet ettiğimizi yetmiyor da, bir de dalkavukluk mu etmeli? dedi. (R. N. Güntekin, Ç: 359)*

İ- fiilinin görülen geçmiş zaman kipi birinci çokluk şahıs çekiminde sıklıkla kullanılan bir cümle daha bulunmaktadır: *Ne idik ne olduk*. Bu örnekte, hem *i-* hem de *ol-* fiili aynı zaman ekini almış olmalarına rağmen farklı zamanlara dikkat çekerler. Bu da söz konusu fiillerin kılınş bakımından farklı bir durum arz ettiklerini göstermek için kullanılabilir.

Günümüzde, *i-* fiilinin görülen geçmiş zaman kipi çekimiyle oluşturulmuş eser adları da bulunmaktadır. Bunların hepsi de eskiden yeniye doğru değişen durumları ortaya koymaktadır: *Uyur idik Uyardılar, Ne İdik Ne Olduk; Ne İdik? Ne Olduk? Neden?; Makalat-I Ne İdik, Ne Olduk, Ne Olabiliriz; Makalat-II Ne İdik, Ne Olduk, Ne Olabiliriz; Makalat-III Ne İdik, Ne Olduk, Ne Olabiliriz; Atatürk Ne İdi; Etrüskler Türk mü İdi?; Bir İstanbul Var İdi, Ne İdim Ne Oldum...*

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi

İ- fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekimi, *i-* fiiline *-miş* öğrenilen geçmiş zaman kipi eki ve şahıs ekinin getirilmesiyle oluşturulur. İ- fiilinin düştüğü durumlarda *(y)-mİş/-mUş+şahıs eki* yapıyla kurulur. Öğrenilen geçmiş zaman kipi ekini almış *i-* fiilinin ardından geldiği isimler, bazen geçmişten itibaren bir hâl içerisinde bulunulduğunu bazen de geçmişte bir hâl içerisinde bulunulduğunu ve bu durumun yeni öğrenildiğini / fark edildiğini bildirir. Asıl fiilin kipini ve zamanını bir arada belirtmek için kullanımında ise kendisinden önce gelen kip ekine göre eskiden beri bir fiilin yapıldığını, var olan bir fiilin yeni öğrenildiğini vs. anlatır.

iyi imişsin / iyiymişsin: Bu örnek, *ol-* fiiliyle kurulan yapıya göre daha eski bir zamandan beri iyi bir hâlde bulunulduğunu veya geçmişte iyi bir hâlde bulunulduğunu ve bu iyiliğin yeni öğrenildiğini belirtir.

iyi olmuşsun: Bu örnekte ise, sözün söylendiği zamana daha yakın bir zamandan beri iyi bir hâlde bulunulduğu ve bu durumun devam ettiği belirtilmiştir.

gelir imiş / gelirmiş: Eskiden beri yapılan bir fiili veya eskiden gerçekleşen; ancak şimdi gerçekleşmeyen bir fiili belirtir.

gelir olmuş: Önceden gerçekleşmeyen; ancak sonraları gerçekleşen bir fiili belirtir.

Cümle içerisinde kullanımları:

*Bu işte bir hayli **iyi imişsin / iyiymişsin**. Bundan dolayı sana geldik.*

*Bu işte bir hayli **iyi olmuşsun**. Eski hâlimden eser kalmamış.*

*Bu ihtiyar hoca, Zeyniler **muhtar imiş**. Arabacı onu tanıyordu. (R. N. Güntekin, Ç: 172-173)*

*Canım kızım! dedi. Kocanız hakikaten biraz huysuz bir **beymiş**. (A. Gündüz, BŞGD: 177)*

*Başımızı çevirip Türk'ün en az bin senelik geçmişine baktıktan sonra, gözlerimizi bugüne gezdirecek olursak: Ne **imişiz**, ne olmuşuz, demekten gayri söyleyecek söz bulmak güç, belki de muhal. (S. Ayverdi, NN: 17)*

*Hamide Hanımefendi kimi ölüm, kimi ise talâkla neticelenen izdivaçlarına rağmen babası dâhil, yalının tek hâkimi olarak etrafını ustalıklı **idare edermiş**. (S. Ayverdi, NN: 20)*

*Sabih, fayans işinde kendisine yardım eden mühim bir adama ziyafet **verecekmiş** (A. H. Tanpınar, H: 289)*

*- Ama, diye Mümtaz söze başladı. Bilir misin ki, seni gördüğüme çok **memnun oldum**. Hattâ sevindim. Sonra tekrar onun yüzüne korka korka baktı. - Ne kadar güzelleşmişsin. Hem çok, çok **güzel olmuşsun**. (A. H. Tanpınar, H: 353)*

-SA şart zarf-fil ekiyle kullanımı

Bu yapı, *i-* fiiline *-se* şart zarf-fil eki ve şahıs eki getirilmesiyle oluşturulur. *İ-* fiilinin düştüğü durumlarda (*y*)+*sA*+*şahıs eki* yapısında kurulur. Kendisinden önce gelen ismin eskiden beri bir hâl içerisinde bulunup bulunmadığını şarta bağlayarak bildirir ve cümlenin yüklemine bu açıdan sınırlandırır. Bu özelliğiyle bitiş dönüşümlü bir özellik gösterir.

hasta ise / hastaysa: Bu örnekte, şu an hasta bir hâlde bulunup bulunmadığı yönünde şartlı bir anlatım vardır.

hasta olsa: Bu örnekte, *i-* fiiliyle kurulan örnekten farklı olarak gelecekte hasta olup olmayacağı şartlı bir biçimde belirtilmektedir.

*Annesi **hasta ise / hastaysa** gidip ziyaret etmeliyiz.*

*Annesi **hasta olsa** ona bakmayacak mı?*

Yukarıda verilen örneklere bakıldığında *i-* fiiliyle kurulan yapıda annesi hasta bir hâlde bulunuyorsa ziyaret edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Yani, hastalık varsa bu durum gerçekleşmiştir. *Ol-* fiiliyle kurulan yapıda ise annesi şu an hasta değildir. Gelecekte hasta olursa kişinin kendisine bakması gerektiği soru yoluyla vurgulanmaktadır. Görüldüğü üzere, *i-* fiiliyle kurulan yapı daha eski bir bitiş vurgulamaktadır.

*- Ad işi değil bu Maksut Arap, akıl işi... Münir Bey **buradaysa**... Evi **uygunsa**... Saklanma yerini bulduk say...* (K. Tahir, YS: 51)

*Kıymetli bir şeyiniz, iyi bir yazma, güzel bir gramofon, bir Acem halınız var mı, sakın onu satmayı bir imkân gibi düşünmeyin, **evliyseniz** karınızı boşamayı, **seviyorsanız** sevdiğiniz kadına darılmayı bir kere olsun aklınıza getirmeyin. (A. H. Tanpınar, H: 340)*

-ken zarf-fiil ekiyle kullanımı

Bu yapı, *i-* fiiline *-ken* zarf-fiil eki getirilmek suretiyle oluşturulur. *İ-* fiilinin düştüğü durumlarda *+(y)-ken* biçiminde oluşturulur. Bu yapı, isimlerden sonra geldiğinde geçmişte bir durum içerisinde bulunulduğunu bildirir. Fiillerden sonra geldiğinde ise bir durum söz konusuysen başka bir eylemin gerçekleştirildiğini veya gerçekleştirilmesi gerektiğini karşılar.

İ- fiilinin buradaki kullanımını *ol-* fiiliyle birebir karşılaştırmak mümkün değildir. Çünkü, *-ken* zarf-fiil eki, sadece *i-* fiiliyle kullanılmaktadır. *Ol-ken* gibi bir kullanım Türkçede söz konusu değildir. Ancak, aynı cümle içerisinde *iken* kullanımı ile *ol-* fiilinin zaman olarak nasıl bir durum arz ettiğine bakmak mümkündür. Şöyle ki:

Zengin iken / zenginken fakir oldum.

İyi iken / iyiyken kötü olduk.

Burada verilen örneklerde de görüldüğü üzere *i-* fiilinden *-ken* zarf-fiil ekiyle kurulan yapılar hep daha eski bir bitişe dikkat çekmektedir. Yani, eskiden bir hâl içerisinde bulunurken başka bir hâle geçilmiştir.

İ- fiilinin *-ken* zarf-fiil ekiyle başkaca kullanım örnekleri şunlardır:

Onun uykusu çok ağırdı. Zaten Arabistan'dayken de sabahları onu uyandırmak çok zor bir işti. (R. N. Güntekin, Ç: 17)

Lisedeyken atış poligonuna gider ve altıpatlar bir tabancayla küçük, sarı küplere ateş ederdim. (O. Atay, T: 632)

Çoban Veli "Tahtabacak"ı görmek üzere sokak denilen bir kayalığa tırmanırken bir aralık yukarıya baktı. (Halikarnas Balıkcısı, TR: 13)

-dik / -dük sıfat-fiil ekiyle kullanımı

Türkiye Türkçesinde *i-* fiilinin *-dik / -dük* sıfat-fiil ekiyle kalıplaşmış olarak bir kullanımı vardır: *idiğü / idiği*.

Ne idiğü / idiği belli olmayan insanlarla görüşmeni istemiyorum.

Yukarıdaki örnekte, geçmişte veya geçmişten beri nasıl bir hâlde bulunduğu belirtilmektedir. Bu hâliyle son sınırı vurgulamaktadır. Söz konusu kullanım, *ol-* fiiliyle karşılaştırıldığında ikinci fiilin daha sonradan gelişen olayları belirtmek için kullanıldığı görülür. Yani daha sonraki bir zamanda gelişmiş olayları ifade etmektedir:

Üniversitenin kapısında bir otomobile binerek hemen eve gittim. Anneme hasta olduğumu söyledim. Soyunup yatağa girdim. (O. Atay, T: 593)

Şimdi de gözlerimin nasıl kör olduğuna gelelim. (Halikarnas Balıkcısı, TR: 29)

İ- fiilinin söz konusu sıfat-fiil ekiyle kullanımı, Türkiye Türkçesinde sınırlı olmasına karşın Türkçenin tarihî dönemlerinde daha fazladır (*kızı erdügin* (Argunşah, 2014: 181); *az ıduğın HŞ. 977, haç ıduğın HŞ. 973, haçkat ıduğına ŞD. 102-9, fettān ıduğın SF. 3-2* (Turan, 1999: 269)). Günümüzde bu yapıda kullanılan *i-*

fiili yerini büyük bir oranda *ol*-² fiiline bırakmıştır. *İ*- fiilinin Türkçenin tarihî dönemlerinde bu yapı içerisindeki kullanımlarına şunlar örnek verilebilir:

Peygamber Óas gázáb qıldı taqı aydı kim: Yā Umm-i Seleme, saña nē maÓlüm boldı anıñ uçmahılığ erdüki? (NF, 239/6-7) (Eckmann-Tezcan vd., 2014: 165)

(Peygamber (as) öfkeleni ve dedi ki: Ey Ümm-i Seleme! Onun cennetlik olduğu sana nereden malum oldu?)

Gendü faziletin izhār idüp, mertebesin seniñ mertebeñden tercih kılmakdur. Bu cāyiz degüldür. Lākin bu daÓvāsında yalan idüğine şübhe yokdur. Bu husūsa icāzet virilsün; ammā dinilsün ki bu nasġhat pādişāh ġuzūrında olsun tenhā yirde olmasun. (MN, S.6/17) (Marzubān Bin Rüstem, 2017: 171)

(Kendi faziletini ortaya çıkarıp mertebesini senin mertebenden üstün göstermek, caiz değildir. Lakin, bu iddiasında yalan olduğuna şüphe yoktur. Bu konuda izin verilsin; ama nasihat تنها bir yerde değil, padişahın huzurunda olsun.)

Görüldüğü üzere, *uçmahılığ erdüki* ve *yalan idüğine* yapılarını Türkiye Türkçesine çevirirken *ol*-² fiilini kullanmak zorunda kalınıyor. *Ol*- fiili, “bir hâlde bulunmak” anlamıyla zamanla *i*- fiilinin *-dik / -dük* sıfat-fiil ekiyle kullanıldığı yapılara yaklaşılarak onun yerini tutmaya başlamıştır. Bugün, “*Her şeye rağmen hayatta kalmanın ne olduğunu bu büyük şehirde öğrendim.*” biçimde söylenen bir cümle “*Her şeye rağmen hayatta kalmanın ne idiğini bu büyük şehirde öğrendim.*” biçiminde de söylenebilirdi; ancak, günümüzde *ol*- fiili, *i*- fiiline göre bu gibi yapılarda daha yaygın bir kullanıma sahip olduğu için söz konusu görevi de büyük oranda karşılar olmuştur:

*Ben her şeyden önce, çocuğumun annesiyim, demek istiyordu. Sen de babası **olduğunu** unutma.* (O. Atay, T: 554)

*İşte o zaman açılan gedikten bizim galiden biraz daha küçük olan bir kalitayn gördüm, bayrak göstermediği için ne millet **olduğunu** anlayamadım.* (Halikarnas Balıkcısı, TR: 23)

*Onun ne yaman bir deniz kurdu **olduğunu** bilirsiniz.* (Halikarnas Balıkcısı, TR: 39)

Bu cümlelerdeki kullanıma bakıldığında *ol*- fiilinin *i*- fiiline yaklaştığı görülür.

İ- fiilinin farklı eklerle olan çekimine baktıktan sonra onun tarihî Türk yazı dillerindeki kullanımına ve kılış özelliğine de değinmek gerekir. Günümüzde yardımcı fiil olarak kullanılan fiilin şeklen açıklaması yapılabilirken anlam bakımından yeterli bir açıklaması bugüne kadar pek yapılmamıştır. Ancak, söz konusu fiil, Türkçenin başka bir asıl ve yardımcı fiili olan ve bazı kullanımlarda onun yerini alan *ol*- fiiliyle karşılaştırıldığında *i*- fiilinin anlam alanı ortaya çıkarılabilmektedir. Bu karşılaştırmaya Türkçenin tarihi metinlerinden aşağıdaki cümleler örnek olarak verebilir:

*tokuz oguz bodun kentü bodunum **erti** tenri yer bulgakin için yağı **bolu** bir yılka beş yolu sünüşdümüz*

(Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldular. Bir yıl içerisinde beş kez savaştık.) (KT, K 4) (Aydın, 2017: 65)

Kül Tigin yazıtına ait bu cümlelerde art arda gelen *i*- ve *bol*- fiillerine bakıldığında aynı zaman ekini almalarına rağmen farklı zamanları ifade ettikleri görülmektedir. Her ikisi de görülen geçmiş zaman

ekini almasına rağmen *bodunum erti* kullanımını daha eski bir zamanı ve bitmiş olan bir durumu, *yagı bolı* kullanımını ise daha yakın bir geçmişte bitmiş bir olayı belirtmektedir. Çünkü, *bodunum erti* (halkım idi) kullanımından Oğuzların artık Köktürklerin halkı olmadığı anlaşılmaktadır. Şimdi ise artık düşman oldukları ve dolayısıyla da bir yıl içerisinde beş kere savaştıkları görülmektedir.

tawgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti artuk kırkıg küçlüg kagan yagımız bolı ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawısalım têmış anca ögleşmiş

(Çin kağanı düşmanımızdı, On Ok düşmanımızdı, çok sayıdaki Kırgızlar (ve onların kağanı) Küçlüg Kağan düşmanımız oldu. O üç kağan anlaşıp “Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim” demiş, bu şekilde anlaşmışlar.) (T1, D 3) (Aydın, 2017: 108-109)

Tonyukuk yazıtının birinci taşına ait bu cümlelerde geçen *er-* ve *bol-* fiillerine bakıldığında aynı zaman eklerini almalarına rağmen farklı zamanları ifade ettikleri görülmektedir. *Er-* fiilinin kullanıldığı yapılar da Çin ve On Ok kağanlarının Türklerin daha eski, kadim bir düşmanı olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık *bol-* fiilinin kullanıldığı yapıda ise Kırgızların Çin ve On Oklardan daha yakın bir zamanda düşman hâline geldikleri anlaşılmaktadır.

türük kara kamağ bodun ança têmış ellig bodun ertim elim amtı kanı kimke ellig kazganur men tēr ermiş kaganlıg bodun ertim kaganım kanı ne kağanka işig küçüg bérür men tēr ermiş ança tēp tawgaç kağanka yagı bolmuş yagı bolup etinü yaratını umadok yana içikmiş

(Türk (avam) halkı şöyle demiş: “Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi hani? Kime ülke kazanıyorum?” Kağanı olan halk idim, kağanım hani? Hangi kağana işi gücü veriyorum (hizmet ediyorum) dermiş. Böyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup (kendini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tâbi olmuş.) (KT, D 8-10) (Aydın, 2017: 53-54)

Kül Tigin yazıtının doğu yüzünün 8 ila 10 satırlarında bulunan bu cümleler *er-* fiili ile *bol-* fiilinin kılınş bakımından nasıl bir farklılık arz ettiğini çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. *Er-* fiiliyle kurulan bütün yüklemeler Türklerin içinde bulunduğu daha önceki durumlarından bahsederken *bol-* fiiliyle kurulanlar ise daha sonraki bir olaydan bahsetmektedir.

köl tēgin yeti otuz yaşına karlok bodun erür barur erkli yagı bolı

(Köl Tegin yirmi yedi yaşında, Karluk halkı gelir giderken düşman oldu.) (KT, K 1) (Aydın, 2017: 64)

Kül Tigin yazıtının kuzey yüzünün birinci satırında geçen bu cümlede kullanılan *erkli* kelimesi bugünkü *iken* sözcüğünün karşılığıdır. Türkiye Türkçesindeki *iyi iken kötü olduk* kullanımını karşılamaktadır. Yani, eskiden beri iyi ilişkiler içerisindeyken sözün söylendiği ana daha yakın bir zamanda bir gelişme olmuş ve ilişkileri bozulmuştur. *Bol-* fiili, kendisinden sonra görülen geçmiş zaman eki gelmesine rağmen *er-* fiiliyle kullanılan yapıya göre daha yakın bir geçmiş zamanı karşılamıştır.

yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topulgalı alp ermiş yinçge yogun bolsar üzgülik alp ermiş

(Yufka iken delinmesi kolaymış, ince iken koparmak kolaymış. Yufka kalın olsa delinmesi zormuş, ince yoğun olsa kopması zormuş.) (T1, G 6-7) (Aydın, 2017: 107)

Görüldüğü üzere, yukarıdaki parçada *er-* fiili çokça kullanılmıştır. Çünkü, daha eski bir durumdan bahsedilmektedir. Burada bahsedilen ifade, bir tecrübenin anlatımıdır. Öteden beri böyle olan bir durumun ifadesidir. Zaten, *bolsar* sözcüğü, sonradan olma durumları ifade etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla, *er-* fiiliyle kurulan yapıların daha eski bir zamanı ifade ettikleri açıktır.

mini aşnu ol kıoldı erdi ezel

anın men kıolur boldum emdi tükel (KB, 4787) (Arat, 1947: 479)

(Önce o beni ezelde istedi idi; onun için şimdi ben de tamamıyla onu ister oldum.)

Kutadgu Bilig’de geçen bu beyitte zaman bildiren *ezel* ve *emdi* sözcükleri bir kenara bırakıldığında *kıoldı erdi* (istediydi) kullanımında istemek eyleminin kendisinin istemesinden daha önce yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci mısradaki geçen *kıolur boldum* (ister oldum) ibaresinde ise sözü söylediği zamana daha yakın bir zamanda istediği; önceden istemenin olmadığı, istemenin yeni ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İki yapının da sonunda görülen geçmiş zaman kipi eki olmasına rağmen ikisinin de kastettiği zaman birbirinden farklıdır. Ayrıca, burada kullanılan *ezel* ve *emdi* sözcükleri farklı fiillerle ifade edilen bu yapılardaki zaman farkını belirtmek için değil, olayın gerçekleştiği zamanı kesinleştirmek için kullanılmıştır. Burada, *ezel* ve *emdi* sözcükleri yerine *akşam* ve *sabah* (O sabah beni istedi, akşam da ben onu ister oldum.) sözcükleri de kullanılabilirdi. Çünkü, bu sözcükler kullanılmadan da aradaki zaman farkı belirlidir.

Melik-zāde eyitdi: “İşitdüm ki ilerü zamānda dıvler ādemiler arasında āşikāre yörürler-idi, halkı āzdururlar-ıdı ve bātıl hayāller halk gözine gösterürler-idi. Āhır şöyle oldı kim Bābil vilāyetinde bir sālih dīn-dār Őālim kıopdı, bir tağ içinde şavmiŐa idinüp Őibādete meşğül ve halkı dīni yolına daŐvet kııldı. Az zamān içinde çok kişiler uydılar. Eyü adı Őālemlere yayıldı. Çün dīn-dār hāli böyle yüceldi. Dıvler işi bātıl ve Őamelleri kāsıd kııldı. (...)” (MN, 19a/1-5) (Korkmaz, 2017b: 197)

(Şehzade anlatmaya başladı: “İşittim ki eski devirlerde şeytanlar halkın arasında açıktan gezerler, halkı yoldan çıkarırlar ve halkın gözüne dince yasak hayaller gösterirlerdi. Sonunda Babil şehrinde, dinin emirlerine göre hareket eden bir bilgin yetişti. Bir dağda inziva yeri edinerek kendini ibadete verdi ve halkı din yoluna davet etti. Az zamanda çok kimse onun davetine uydu ve iyi şöreti âlemlere yayıldı. Dindarın mertebesi böyle yükselince şeytanların çabaları ve amelleri boşa çıktı.”) (Korkmaz, 2017b: 299)

Marzubân-nâme’den alınan bu parçada diğer örneklerde de olduğu gibi *böyle idi* ve *böyle oldu* yapısı kullanılmıştır. Bu yapı; *i-* ve *ol-* fiillerinin kılımlarında yer alan zamanla ilgilidir. Dolayısıyla, önce olan durum *i-* fiili ile, yeni ortaya çıkan durum ise *ol-* fiili ile verilmiştir.

İ- fiilinin Türkçenin tarihî metinlerinde daha eski bir zamanı anlatmak için kullanıldığı *ol-* fiiliyle karşılaştırılmadan olay örgüsünden yola çıkılarak da anlaşılmaktadır. Aşağıda bu durumun örnekleri verilmiştir:

yana aydı ilig ay ögdülmüşe

ğadaşın tüköl ök kişi ermişe

eşitmegüm erdi anın sözlerin

ne kılka kılınçı ne bilgi barın

eşittim köñülke sıgurdum anı

katıqlan tilekke tegürgil mini (KB, 3858-3860) (Arat, 1947: 388)

((Hükümdar) yine dedi: Ey Ögdülmiş! Kardeşin gerçekten de bilge bir insan imiş.)

((Keşke) onun sözlerini işitmeseydim; ne huyunu, tavrını ne de bilgisini (bilmeseydim).)

((Fakat) işittim ve ona gönümde yer verdim. Gayret et, beni bu dileğime ulaştır.)

Kutadgu Bilig'den alınan bu dizelerde Hükümdar, Ögdülmiş'e cevap vermektedir. Bu cevabı verirken de ilk iki dizede *er-* fiilini tercih etmiştir. İlk dizede Ögdülmiş'e kardeşinin gerçekten bilge biri olduğunu (idiğini) ve bu durumu sonradan fark ettiğini belirtmektedir. İkincisinde ise, “keşke işitmeseydim” diyerek geçmişte gerçekleşen bir olaya atıfta bulunmaktadır. Bunların hepsi, daha eski bir zamana işaret eden ifadelerdir. Üçüncü dizede ise, tıpkı “hasta idim – hasta oldum” karşılaştırmasında olduğu gibi içinde bulunduğu ana daha yakın bir zamanda gerçekleşen bir olaydan bahsetmektedir.

Ĥasan bin Šalih rahmhi öziniñ bir cāriyası bar erdi. Qaçan kim özi tün buçuqı keçse töşekdin turup ābdast qılsa ol cāriyaqa taqı fermānlar erdi. Ol cāriyası taqı turup ĥōcası birle erteke tegi tāŖat ve Ŗibādat qılır erdi. İttifāq andağ tüşti kim ĥōcası bu cāriyanı sattı taqı bir musulmān aldı. Ol kēçe tün buçuqı boldı erse, bu cāriya burunqı tēg qoptı taqı ābdast qıldı taqı ĥōcağa aydı:... (NF, 321/12-16) (Eckmann-Tezcan vd., 2014: 223)

(Hasan bin Salih'in (r.a.) bir cariyesi vardı. Ne zaman ki gece yarısını geçse döşeginden kalkıp abdest alsın o cariyeye de emrederdi. O cariyeye de kakıp efendisi ile sabaha kadar taat ve ibadette bulunurdu. (Sonra) efendisi bu cariyeyi satın bir Müslüman aldığı için bu birliktelik sona erdi. O gece gece yarısı olunca bu cariyeye önceki gibi kalktı ve abdest alıp efendisine seslendi:...)

Nehcü'l-Ferâdis'ten alınan bu parça, olay örgüsü olarak ikiye ayrılabilir. İlki Hasan bin Salih'in cariyeye sahip olduğu zaman, ikincisi ise bu kişinin cariyeyi bir Müslümana sattığı zamandır. İkisi de görülen geçmiş zaman kipi ekiyle verilmiştir. Ancak, ilk olay örgüsünü anlatan cümlelerin yüklemi hep *er-* yardımcı fiiliyle kurulmuştur. Çünkü, ilk olayın daha önce olup bittiği belirtilmek istenmiştir. İkinci olay örgüsünü anlatan cümleler ise, *er-* yardımcı fiiliyle kurulmamış, doğrudan asıl fiillerle kurulmuştur. Bu fiiller de Hasan bin Salih'in cariyeyi sattıktan sonraki olayları; yani daha yakın bir zaman ait olayları ifade etmektedir.

ĥoca eydür aduñ eyt bilem seni

eytdi nişe dimezidüñ sen baña

Yūsuf eydür eydem añlagil beni

iledürdüm seni atañ anana

bu şart ile söyleyem çün bilesin

döndi eydür ol seni şatanlar

kimdügümi halka bildürmeyesin

*neñ **olurdu** eyit baña anları*

ol bâzîrgân and içer söylemeyem

Yūsuf eydür gammâzlık işüm degül

kimdügüñ halka fâş eylemeyem

gammâz olan kişiler işüm degül

*Yūsuf eydür YaŖkûb nebî **oğlıyam***

*ol kişi eydür peygamber **imîş** aşluñ*

*ceddüm İshâk İbrâhîm **aşlyam***

*sen **şuddîksin** **şabûldür** duŖân seniñ*

(DY, 391-399) (Eminoğlu, 2008: 179-180)

Şeyyâd Hamza'nın Destân-ı Yusuf'unda geçen bu dizeler *i-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımını kapsamlı bir biçimde örneklendirmektedir. *İ-* fiilinin geniş zaman çekimi eskiden, ezelden beri veya uzun zamandır bir hâl içerisinde bulunmayı, görülen geçmiş zaman kipi çekimi eskiden gerçekleşmeyen; ancak şimdi gerçekleşen bir fiili, öğrenilen geçmiş zaman kipi çekimi bir durumun aslının yeni öğrenildiğini, *dük* sıfat-fiil ekli biçimi ise aslının ne idiğini göstermektedir. Burada, *kimdügümi* (< *kim idügümi*) ve *kimdügüñ* (< *kim idügüñ*) kullanımları dikkat çekicidir. Bu tür kullanımların Eski Anadolu Türkçesinde olduğu bilinmektedir. Ancak, Eski Anadolu Türkçesi döneminde *i-* fiiliyle kurulan bu yapıların artık Türkiye Türkçesinde *ol-*² fiiliyle karşılanmaktadır: *kimdügümi* değil, *kim olduğumu*; *kimdügüñ* değil, *kim olduğunu*.

Sonuç ve Öneriler

Türkçe gramerlerde *i-* fiilinin genellikle ek-fiil olduğu ve isimleri yüklem yapmak ile fiillerin birleşik çekimini oluşturmak üzere iki görevinin bulunduğu belirtilmektedir. Ancak, kullanıldığı cümleye nasıl bir anlam kattığı, zaman bakımından ne gibi değişiklikler oluşturduğu gibi konular üzerinde pek durulmamıştır. Burada yapılan çalışma, *i-* fiilinin kılınış özelliğinin bulunduğunu da göstermektedir. Dilde asıl fiillerin kılınışlarının olduğu bilinmektedir. Bunun yanında yardımcı fiillerin de kılınış belirleme özellikleri vardır. Bu konuda *i-* fiilinin Türkçede asıl fiil olarak kullanımı öteden beri bulunmadığından asıl fiil olarak kılınışını tam olarak ortaya koymak mümkün değildir. Ancak, yardımcı fiil olarak kullanımlarındaki kılınış özelliklerini kullanıldığı yapılardan ve *ol-*¹ fiiliyle olan karşılaştırmalarından çıkarmak mümkündür.

İ- fiilinin *ol-* fiili gibi bir yardımcı fiil olduğu doğrudur. Ancak, kılınış özelliği bakımından *ol-*¹ fiilinden farklı olarak daha eski bir bitişe işaret ettiğini söylemek mümkündür. Bu eskiliğin son sınırı ise *i-* fiilinin almış olduğu eke göre değişmektedir. Dolayısıyla, *i-* fiili anlam bakımından daha eski bir zamandan beri var olmayı, bir hâlde bulunmayı veya daha eski bir zamanda var olmayı, bir hâlde bulunmayı ifade etmektedir. Türkçedeki *i-* fiilinin bu özelliği onun en önemli ayırt edici özelliklerindedir.

İ- fiilinin taşımış olduğu söz konusu kılınış özelliği, *ol-*¹ fiiliyle aynı cümle içerisindeki kullanımlarında daha açık bir biçimde görülmektedir. Bunun yanında, sadece *i-* fiilinin kullanıldığı cümlelerde de zamanın eskiliği fark edilir: *Hakkı Bey çok iyi bir adam idi / adamdı*. Bu cümleden iki durum

anlaşılmaktadır. Birincisi *Hakkı Bey* artık iyi bir adam değil, ikincisi *Hakkı Bey* artık hayatta değil. Her hâlükârda, daha eski bir bitişten bahsedilmiştir. Dolayısıyla kılınş bakımından bitiş dönüşümlü özelliği gösteren fiillerin ifade ettikleri bitiş, her zaman aynı olmadığından *i-* fiilinde olduğu gibi bazı fiiller daha eski bir bitiş ifade edebilir.

Yukarıda *i-* fiiliyle kurulan cümle, *ol-* fiiliyle kurulursa anlamda da zaman açısından belirgin bir değişiklik meydana gelmektedir: *Hakkı Bey, çok iyi bir adam oldu.* Artık, yakın bir zamana ait bir bitişten bahsedilmektedir. *Hakkı Bey*, önceden iyi değilken, şimdi iyi biri olmuştur. Her ikisinde de görülen geçmiş zaman kipi eki kullanılmasına rağmen *i-* fiiliyle kurulan cümle daha eski bir bitiş, *ol-* fiiliyle kurulan cümle ise daha yakın bir zamanda bitiş işaret etmektedir.

İ- fiilinin sahip olduğu özellik, *ol-* fiilinin “bir hâlde bulunmak” (Bu çalışmada söz konusu anlam “*ol-*” biçiminde gösterilmiştir.) anlamına da aktarılmış ve *ol-* fiili, bazı örneklerde *i-* fiilinin yerine kullanılmıştır: *dayısıyım = dayısı olurum; yalan idüğün = yalan olduğunu, ne idüğünü = ne olduğunu...*

İ- fiili, kılınş özelliğinin daha eski bir zamanı karşılamasından dolayı kendisinden sonra sadece görülen geçmiş zaman kipi, öğrenilen geçmiş zaman kipi, geniş zaman kipi, *-sA* şart zarf-fiil, *-ken* zarf-fiil ve *-dik / -dük* sıfat-fiil eklerinden biri gelmiştir. Görüldüğü üzere, Türkçede bu fiil sadece geçmiş zaman ve geniş zaman ifade eden yapılar oluşturmada tercih edilmiştir. Buna karşılık, gelecek zaman ifade eden eklerle kullanımı Türkçenin tarihî seyri içerisinde olmamıştır. Bu da, söz konusu fiilin kılınşıyla doğrudan alakalıdır, denebilir.

Çıkar Çatışması Beyanı

“Kılınş Bakımından İ- Fiili” başlıklı makalemizin herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması yoktur. Yazarlar arasında da herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kısaltmalar

- çev.* : Çeviren
dzl. : Düzenleyen
haz. : Hazırlayan
vd. : Ve diğerleri

Taranan Eserlerin Kısaltmaları

- BŞGD : Bir Şoförün Gizli Defteri
DY : Destân-ı Yûsuf
Ç : Çalığışu
H : Huzur
KB : Kutadgu Bilig

MN	: Marzubân-nâme
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
NN	: Ne İdim Ne Oldum
OY	: Orhon Yazıtları
T	: Tutunamayanlar
TR	: Turgut Reis
YS	: Yorgun Savaşçı

Kaynakça

- Adıgüzel, H. (2016). *Ne idik? Ne olduk? Neden?*. Bilgeoğuz Yayınları.
- Aksan, D. (2016). *Anambilim*. Bilgi Yayınevi.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I metin*. Milli Eğitim Basımevi.
- Aragunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. Kesit Yayınları.
- Arpad, B. (2007). *Bir İstanbul var idi*. Remzi Kitabevi.
- Aslan-Demir, S. (2013). Türkmencede kılınış işlemcisi olarak art-fiiller. *Türkbilig*, 26, 67-90.
- Atay, F. R. (2016). *Atatürk ne idi?*. Pozitif Yayınları.
- Atay, O. (1984). *Tutanamayanlar*. İletişim Yayınları.
- Ayda, A. (2014). *Etrüskler Türk mü idi?*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları*. Bilge Yayıncılık.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı İktisadi İşletmesi.
- Ayverdi, S. (2017). *Ne idik ne olduk*. Kubbealtı İktisadi İşletmesi.
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bingöl, H. E. (2019). *Maytrisimit örneğinde eski Uygurcada fiillerde kılınış* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. At The Clarendon Press.
- Dilaçar, A. (1974). Türk Fiilinde “Kılınış”la “görünüş” ve dilbilgisi kitaplarımız. *Bellekten*, 159-171.
- Ediskun, H. (2010). *Türk dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Ertane-Baydar, A. S. (2016). İ- fiili üzerine. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 164-171.

- Gül, E. S. (2010). *Aristoteles'te fizik metafizik* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gündüz, A. (1946). *Bir şoförün gizli defteri*. Remzi Kitabevi.
- Güntekin, R. N. (1999). *Çalkışu*. MEB.
- Halikarnas Balıkcısı (1994). *Turgut Reis*. Bilgi Yayınevi.
- Hofmann, T. R. (1993). *Realms of meaning: An introduction to semantics*. Longman.
- Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde kılınış*. Divan Kitap.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Marzubân Bin Rüstem (2017). *Marzubân-nâme tercümesi: Düstûr-ı şâhî*, (Çev. şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafâ, haz. Zeynep Korkmaz). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmûd Bin Alî (2014). *Nehcü'l-Ferâdis uştmahlarının açuq yolu: Cennetlerin açık yolu*, (Tıpkıbasım ve çeviri yazı: Janos Eckmann; yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar; Dizin-Sözlük: Aysu Ata). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Melikoff, I. (2012). *Uyur idik uyardılar*, (çev. Turan Alptekin). Demos Yayınları.
- Muhammed şucaî (2001), *Makâlât-I ne idik, ne olduk, ne olabiliriz*. (Çev. A. Eren). İnsan Yayınları.
- Muhammed şucaî (2001), *Makâlât-II ne idik, ne olduk, ne olabiliriz*. (Çev. A. Eren). İnsan Yayınları.
- Muhammed şucaî (2001), *Makâlât-III ne idik, ne olduk, ne olabiliriz*. (Çev. A. Eren). İnsan Yayınları.
- Özçelik, S., ve Erten, M. (2011). *Türkiye Türkçesi dilbilgisi*. Bizim Büro Basımevi.
- Paçacıoğlu, B. (2006). *Türkçenin sözcük dağarcığı*. Bizim Büro Basımevi.
- şeyyâd Hamza (2008). *Destân-ı Yûsuf*. (haz. Emin Eminoğlu). IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tahir, K. (1993). *Yorgun savaşçı*. Tekin Yayınevi.
- Tanpınar, A. H. (1964). *Huzur*. Tercüman.
- Terziyan, N. (2014). *Ne idim ne oldum... İletifim Yayınları*.
- Turan, Z. (1999). Eski Anadolu Türkçesinde ol- cevheri fiili. *Bellekten*, 265-289.
- Türk, V. (2004, Eylül 20-26). Kutadgu Bilig örneği ile Türkçede ana yardımcı fiil (er-) [Konferans sunumu]. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2005). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurlu, M. (2003). Türkiye Türkçesinde "bakış" ("aspektotempora"). *Türkbilig*, 5, 124-133.
- Vendler, Z. (1957). Verbs and times. *The Philosophical Review*, 66, 143-160.
- Vural, H., ve Böler, T. (2014). *Ses ve şekil bilgisi*. Kesit Yayınları.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (2009). (Dzl. Cem Dilçin). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Extended Abstract

The verb i-, which is one of the frequently used auxiliary verbs in Turkish, was evaluated in terms of aktionsart in this study. This research was carried out on the structures where the verb i- is used as an auxiliary verb in Turkish since it is used as an auxiliary verb and it has no known usage as a full verb. First of all, the verb i- was discussed. Within this framework, the information related to the structure of the verb i-, the places where it is used, its historical process, and the suffixes it takes is given. Afterwards, the aktionsart was discussed and quotations were made from the studies on this subject both in the world and in Turkey. Then, it was emphasized how the verb in question, which has no usage as a full verb in Turkish, should be evaluated as a bound morpheme. From this point of view, it is seen that the auxiliary verb i- expresses a time despite its bound morpheme feature. the verb i- was evaluated in comparison with the verb ol-¹, which expresses a result since comparative evaluations are needed to reveal the meaning of i-verb structures in a better way. This is the result of the fact that the related verb has been used only as an auxiliary verb in Turkish for a long time.

The sentence examples to be examined in this study were selected from the works of the historical and contemporary written languages of Turkish. Since it is known that the verb i- has only present tense suffix, past tense suffix seen, perfect tense suffix, -se gerundium suffix, -dik / -duk participle suffix, -ken gerundium suffix in Turkish, the texts structures in which these suffixes are used were selected. In the sentences in which these suffixes were used, it was seen that the verb i- expresses an accomplishment that belongs to an earlier time than the verb ol-¹. The best example of this situation can be seen in the sentence “Ne idik, ne olduk.”. Although there is no time limit in the sentence, it is seen that the previous expression focuses on an earlier accomplishment. In addition, when we look at the sentences “İyi imiş.” / “İyi olmuş.”, it is seen that the expression in the sentence with the verb i- expresses a pre-existing situation, and the sentence with the verb ol- expresses a newly developing situation.

Contrary to the verb ol-¹, the verb ol-², which is used as an additional verb is similar to the verb i- in terms of time. In the sentences “Ne idiği belli olmayan insanlarla görüşme.” and “Ne olduğu belli olmayan insanlarla görüşme.” it is seen that the verbs i- and ol- in indicate the same situation in terms of meaning. For this reason, the features of aktionsart are the same.

The fact that the verb i- expresses an earlier accomplishment in terms of aktionsart has also limited the suffixes it takes. From this point of view, the verb i- is a special verb that cannot take every suffix that verbs take. It is used with suffixes expressing past and present tense. It does not take suffixes expressing the future tense. It can be said that this is related to the fact that the aktionsart of the verb expresses the accomplishment of an earlier time.

